

Trianon, a megemészthetetlen nemzeti tragédia

Készült Móczár Gábor alpolgármester úr felhívása alapján.

Bevezetés

A trianoni békekötés körülményei és következményei a történészek előtt jól ismertek. Ugyanakkor, e tragikus eseménynek már nincsenek élő tanúi. Azt, hogy az ezeréves Magyarország szétदारabolását, és több mint hárommillió magyarnak kisebbségi sorba taszítását hogyan élte meg a korszak magyarsága, leginkább a halványuló családi emlékezés, és ha van, a családi levéltárak őrizték meg. Ez utóbbi tekintetében szerencsés helyzetben vagyok, mert feleségem 1848 utáni családi levéltára mintegy 3.700 példányra tehető, és az akkori érzelmek hiteles bemutatásához ebből veszek idézeteket. Az idézetekben a helyesírási hibákat nem javítottam ki.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában tizenkét nagyobb népcsoport élt, a szabad költözködés következtében pedig – főleg a városokban – megindult egy nagyarányú népességkeveredés. E miatt a Monarchiára akár az Unió előzményeként is tekinthetünk azzal a különbséggel, hogy a Monarchiában csak a kül-, had- és pénzügy volt közös a két országrész között, egyéb ügyekben Ausztria és Magyarország önállóan hozta jogszabályait. A szóban forgó népességkeveredés családunk mindkét ágában tetten érhető.

I. Bartha-Majer/Mayer család

A zsidótörvények következtében szüleimnek három generációig visszamenőleg be kellett szerezniük a születési anyakönyvek hivatalos másolatát. Morvaországból cseh és német nyelvű kivonatmások érkeztek. Felmenőim ükszüelőig visszamenőleg magyar, német és szláv nevet viseltek, egy-egy harmad szerint. Anyai dédapán, Majer József (1816-), Pozsony megyében, Nyáras községben volt kocsmáros, de fia, Lajos nagyapám (1859-1918), 1881-ben már a zürichi egyetemen szerzett vegyész képesítést. (A diploma megvan.) Felesége egy morvaországi (Oslavany Brno mellett) német leány volt, Prepszl Jozefin (1875-1941). Házasságuk után előbb Siklóstra, majd Pécsre költöztek. Vegyész nagyapám Siklóson szőlőt vett és szeszfőzdet alapított (mellékelt kép), majd anyagilag gyarapodva, Pécs főutcáján egyemeletes szállodát vásárolt. Az első világháború előtti időszak volt a hazai polgárosodás virágkora. Aztán 1918-ban a szerbek elfoglalták Pécsset. Nagyapám, nem bízva az idegenforgalomban azzal a szándékkal adta el a szállodáját, hogy leányainak házat vásároljon. de a sors közbeszólt, és az eladás éjjelén meghalt. Amíg a hagyatéki eljárás folyt, a vételár az infláció miatt jelentős értékvesztést szenvedett e.

Édesapám, Bartha Róbert (1885-1968) Trencsén megyében született egy kis szlovák faluban Kisudván/Udica, ahol a gyerekekkel játszva megtanult szlovákul. Édesapja, Pál nagyapám (1858-1936) a község tanítója volt, népiskolai képesítését 1882-ben Nagyszombaton szerezte, ami felhatalmazta mind szlovák, mind magyar nyelvű iskolában való tanításra. Szerény fizetését – mind ebben a korban minden falusi – gazdálkodással egészítette ki. (A századforduló községeinek lakossága még jórész önellátásra rendezkedett be.) Édesapám, mint Esztergomban végzett kántor-tanító, a közalkalmazotti hivatali esküt szülőfalujában, 1907-ben, a királyi tanfelügyelő, a körjegyző és az iskolai hatóság képviselője előtt tette le, mivel itt állt munkába (az okirat megvan):

„...En Bartha Róbert, rendes tanító esküszöm az élő Istenre, hogy Őfelsége apostoli királyom, magyar hazám és annak alkotmánya iránt tántoríthatatlan és rendületlen hűséggel viseltetem, az ország szentesített törvényeit, szokásait megtartom, a hazai hatóságok törvényes rendeleteit, valamint tanítói tisztemmel járó kötelességeket mindenkor lelkiismeretesen híven és pontosan teljesítem és a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar haza szeretetében fogom nevelni...Isten engem úgy segítjen!”

Aztán bekövetkezett a kor magyarsága számára elképzelhetetlen tragédia, az ország széthullása. Édesapám munkaviszonya Lédecen (ma Szlovákia) 1919. január 10-én szűnt meg. Az ország felbomlása idején az állami adminisztráció saját tehetetlenségi nyomatékából kifolyólag még működik, de színvonala zuhan. Január 28-án a miniszter már csak egy sima lapon értesíti az áthelyezésről a Trencsén vármegyei tanfelügyelőt. A hétsoros úgírátban három javítás van a gépelésben, az úgírátot már csak egy miniszteri tanácsos írja alá. A család ingóságait április 11-én szállítja a vasúthoz Jan Cibicek fuvaros, nevét az elismervényre már szlovákosan írva. Édesapám 1948. évi nyilatkozata szerint az áttelepülés (repatriálás) időpontja 1919. április 2. Április 11-én, Herenden már munkába állt.

Ahhoz, hogy édesapám Budapesten az ügyeit intézni tudja, a román megszállók Gödöllői Parancsnokságától kapott útvo-nalengedélyt. (mellékelt kép). A román megszállás volt a magyar történelem szégyenfoltja! Édesapám, Óbányán kapta kézhez a Veszprém vármegyei kir. tanfelügyelőség kézzel írt levelét, melyben nyilatkozatát kérik arra nézve, hogy vissza kíván-e települni Csehszlovákiába, mivel ekkor folytak két-oldali tárgyalások az úgryek rendezéséről.

Édesapám majd kilenc évig hontalan státuszban élt Magyarországon első feleségével és négy gyermekével, fêltestvéreimmal. Idézet a családi levéltárban levő, 1928. évi „Visszahonosítási okirat”-ból: „Eredeti magyar állampolgárságát az 1921: XXXIII. törvénycikkkel becikkelyezett trianoni békeszerződés 61. cikke alapján elvesztett Bartha Róbert...az 1922. XVII. t.c. 24. §-a alapján kérelméhez képeást a magyar állam kötelékébe visszavétezik, illetve visszahonosítatik.”

Édesapám 1922-től 1947. évi nyugdíjazásáig a szlovák nyelvű Pilisszentkeresztben volt igazgató-tanító. Az iskola udvarán állította fel az alábbi hõsi emlékművet, mely a szocializmus évtizedeit borostyánborítás alatt vészelte át. A létesítésért édesapámat (baloldali kép) a Julián Egyesület 1934-ben díszoklevéllel tüntette ki. Az emlékmű 2014-ben a templom mellé került áthelyezésre. A közép-ső képen ezen írás szerzõje, Bartha Pál áll az áthelyezett emlékmű mellett. Az újjá avatáson a megnyitó beszédet dr. Rétvári Bence parlamenti államtitkár (Emberi Erõforrások Miniszteriuma) mondta el.

Trianon árnyéka hosszú. Nagypám 1936-ban halt meg Kisudván (Szlovákia). Kis birtokának és házának negyedrésze édesapámat illette, de ezt a részarányt a második világháború után, a Benes

dekrétum alapján, elkobozták. Édesapám évekig levelezett szlovák és magyar nyelven különféle fórumokkal valamiféle kárpótlásért, eredménytelenül. 1968 évi halála után – mivel a családban nem volt szlovákul tudó – az ügy abbamaradt. 2016-ban megjelent a házunknál egy szlovák rendszámú gépkocsi. Kiderült, hogy apám nővérének a földjét R. úr, illetve szülei művelték, és Irén nagynéném halála után (1968 körül) művelte tovább, bérletfizetés nélkül. Mivel Irén néninek nem volt örököse, hagyatékának arányos része édesapámra szállt, de a végzést a szlovák földhivatal nem vezette át a földnyilvántartásba. Nagynéném öröksége így lett rendezetlen tulajdon, mintegy ötven évig. Ugyanakkor, a szlovák állam végre rendezni kívánta az ún. gazdátlan földek ügyét, és R. úr, hogy ne veszítse el a szóban forgó föld művelési lehetőségét, azt meg akarta venni. Ennek érdekében az örökösök felkutatásával megbízott egy párkányi embert, így jutottak el hozzánk. Nehéz jogi munka után – melyet jórészt R. úr intézett és teljes mértékben fizetett – így jutottunk öten némi kárpótláshoz. Irén nagynéném halálával szakadt el az utolsó szál a felvidéki rokonsággal, bár tudunk arról, hogy Gizella és Valéria nagynénémnek élnek leszármazottjai.

II. Kráner/Iklódy-Brády család

A Káner/Iklódy apai ág

Feleségemnek, Iklódy Atalának (1943-) felmenői szintén elszakított országrészből származnak. A német származású Kráner János cs. és k. százados (elhunyt 1882-ben, Marosvásárhelyen.) családja Eszékről települt át Erdélybe. (A család 1931-ban magyarosított Iklódy névre.) Eszék a mohácsi vész előtt magyarországi városka volt, de a török kiűzése utáni területrendezéskor a magyarságát veszített Dráván túli országrészt Horvátországhoz csatolták. Fia, id. Kráner József (1837-1906), feleségem dédapja folytatta a családi hagyományt. 1878-ban boszniai szolgálatra vezényelték (okkupáció), ahol városparancsnok volt. Temesvári szolgálata végén cs. és k. alezredesként ment nyugdíjba. Ebédlőnk falát róla és feleségéről készített szép festmények díszítik.

Fia, feleségem apai nagyapja, ifj. Kráner József (1884-1946) szintén katona lett, de neki már bőven kijutott a nehéz sorsból. 1914-ben ott volt a boszniai nagy hadgyakorlaton, lehet, hogy ez provokálta ki, de legalábbis tette lehetővé Gavrilo Princip szerb nacionalista bosszúját: lelőtte Ferenc Ferdinánd trónörökösét és nejét. Erről így ír féltestvérének június 28-án Konjacból: „Szarajevóban ott lakó szerbek a trónörökös autójába bombát dobtak, melyet Potiorek armenispektor és Landschef kidobott, mire k. b. 12 lövéssel a trónörökösöt, a feleségét, Potioreket és más tiszteket lelőtték...Hogy mi igaz ezekből a hírekből, nem tudom, nem is tudom elhinni.” Július 2-án a következőket írja bátyjának: „Felséges vidéken jártunk...szép időben Sarajevóig lehet látni...Egész Bosznia-Hercegovinában nagy elkéseregés van a törökök és horvátok részéről a szerbek ellen, kik utóbbiakat ki szeretnék irtani...betörnek minden szerb ablakot, őket kirabolják, s ha sikerül, meg is ölik...a szerbek felfegyverkezve nagyobb csapatokban verődnek össze...Domanovicban...a szerb templomban mindent, még az oltárt is összezúzták...az összes szerb tulajdonban levő szőlőket, vetéseket értéktelenné tették...ki van hirdetve az egész B. H. D-ra a statárium...Minden 3 órában katonai őrzékek mennek czirkálni...” Féltestvérének, Lenkének írja: „Mostarban egy török deputatív, a polgármesterrel élükön ment az állomásparancsnokhoz, s kérték, hogy adjanak nekik fegyvereket, és ők majd kiirtják az összes szerbet...” Úgy tűnik, a helyzet a Balkánon az elmúlt száz évben keveset változott.

Az erdélyi születésű ifj. Kráner József a trianoni béke után a második világháborúig csak 1931-ben, és 1934-ben volt Erdélyben. A második világháború végén, Dunabogdányból, az oroszok elől menekült nyugatra fiával, Ervinnel. 1946-ban Regensburgban hunyt el, itt is van eltemetve. Számára nemhogy szülőföldjén, Erdélyben nem jutott sírhely, de még a csonka Magyarországon sem.

A Brády anyai ág

A család címere. Feleségem anyai ágon erdélyi kisnemes családból származik, oklevelekben először Eger védelménél említik (1552) Brády Jánost, aki a vár védelmében esett el. A családi fészkek neve Brád. Brád eredeti magyar neve a régi oklevelekben Fenyőfalva volt (brad románul fenyőt jelent), de a lakosság folyamatos kicserélődése következtében a városka magyar neve már évszázadok óta Brád. 1784-ben, Brád kör-

nyékén tört ki a Horea és Closca féle felkelés a nemesség és általában a magyar és szász lakosság ellen. A lázadók a Brády család tizennyolc tagját gyilkolták meg. A második tömeggyilkosság 1848 őszen és telén történt, amikor is a havasok románsága Avram Jancu vezetésével rátört az Érchegység

magyarságára. Zalatna városka Gyulafehérvárra menekülő lakosságát Ompolygyepü/Presaca-Ampoiului község határában október 24-én gyilkolták le a román lázadók. A nyolcszáz főt takaró sírhalom fölé 1899-ben emelt obeliszken a román hatalom csak a PAX szó tűri el, a magyar feliratot eltávolították. Ma autópihenőként szolgál. Nagyenyed 700 lakosa pedig a várfal tövében nyugszik, ahol a hatalom csak a római számmal jelzett dátumot tűri el: MDCCCXLIX. január 8. Ekkor elpusztult a Bethlen Kollégium híres gyűjteménye is. Az Érchegységben történő vérengzések hírére a Brády család, értékeiket mentve, október 25-én, öt lovaskocsival Nagyvárad felé menekült. Az ezt követő történéseket két forrásból idézem. Az

egyik id. Brády Albert leányánál, Zulimánál volt fellelhető: „Ezen családi tragédia a hetedmagával megmenekült özv. Brády Jánosné, és Birta Tóbi, akkori körösbányai görög katolikus pap elbeszélése után van ide írva: kik közül az utóbbi a legyilkoltak pártolásáért a gyilkosság színhelyén tüzes lándzsával bántalmaztatott, és szakálla leperzseltetett...A Brádon élt Brády család tagjai a kitörőben levő lázadást elkerülni akarván, októbernek egyik szombatján házaikat elhagyván, legértékesebb holmijukkal Nagyvárad felé szándékoztak menekülni, s Nagy-Halmágy határáig szekereikkel el is érkeztek. Itt hetivásár lévén, s a lázongó csoportok is összpontosulni akarván, a menekülőket visszautasították Körösbányára, honnan az előjáróság az oláh tábor parancsára Brádra kellett volna, hogy visszavezesse őket. Körösbányáról elindulva, Mesztákon határában az utazókat egy oláh csoport tartóztatta föl, s fegyverkeresés színe alatt szekereiket motozás alá vették. Midőn egy pár fegyvernél többet érő smukkjaikat (ékszereiket) az oláhok meglátták, Váka községbe indultak velük parancsnokukhoz. Amíg ezen intézkedés történt, a hátsó szekéren levő Brády Jánosnét lovai elragadták, ki nem messze gyermekeivel együtt feldőlt, hová Kozma Alajos nejével, és szekeren ülő sógornőivel is azok segítségére siettek, s a zavar miatt mindketten ott hagyták az oláhoktól. Midőn a megkezdett bekíséréssel a vákai oláh paphoz megérkeztek, a többiek ott szekerekről mindent levettek, s a családtagokat pihenni hagyták. A tovább kísérés színe alatt a foglyok pár órai pihenés után ismét elindítottak. Azonban alig értek ki a községből, előre küldött 50 oláh, valószínűleg éppen papjuk parancsából, az út menti árokból megrohanta az ártatlanokat, s karókkal, vasvillákkal vertek agyon mindenkit, kik a szekereken voltak, holttesteiket azon árokba temetve el, kevés föld ráhányásával. E helyzetben maradtak a legyilkoltak 1849. március haváig, mikor is egy Arad felől jövő magyar csapat rendeletéből a hullák Vákáról a körösbányai sírkertbe, egy sírba lettek átszállítva.” A brutális tömeggyilkosságról maga a megkínzott román görögkatolikus pap számolt be, akit hite miatt kínoztak meg.

Ennél sokkal részletesebb Gáspár Árminnak, „Képek az egykori Zaránd vármegye földjéről (1912.) című könyve. Ebből idézek néhány mondatot: „Nem messze a kicsi falutól egy domb terül el, melyet a nép Monastáriának nevez. Hajdan, a mikor még a régi Zaránd megye földjén a magyarság dominált, a keresztéseknek monostoruk volt e helyen. E domb alatt ütöttek tanyát a vad hordák. Maglyát rakva hatalmas tűzoszlop mellett telepedtek le...E pillanatban elővezették a körösbányai gör. kath. lelkészt... Ruháit letépvye róla, egy fához kötözték...tűzbe mártották lándzsáikat, s gúnyszavakat égettek mezítelen testére...Éjjel felé az őrnagy lovasküldöncöt menesztett Abrudbányára Jancuhoz, utasítást kérve...Reggel felé nagy forrongás támadt...Halál reájuk – ordította a tömeg kórusban....El-sőnek Brády Jánost ragadták meg...az egyik móc baltacsapása földre teríté...Néhányan vasvillával földhöz szögezték testrészeit, míg mások baltával egyenkint vagdosták le kezeit, lábait...Utána

következett Brády András, majd neje, ezek után Brády Péter és a fiatal Brády Pál, Jancu hajdani iskolatársa és jó barátja, akit a vezér elborult elmével is állandóan siratott. Mintha a gyilkolás borzalmait megelégtelték volna, a többiekkel gyorsabb tempóval végeztek...Már el akarták földelni a tetemeket, amikor egy vigyorgó alak...markában egy kis csecsemőt szorongatott. Brády Pálnak féléves kis leánya volt...A kis gyermek élve került a sírba, ahonnan még fél napig hallatszott ki fájdalmas nyöszörgése. Amire a gödröt elhantolták, egy lovas alak vágatott a tábor felé. Karját magasra emelve írást lobogtatott a levegőben. Jancu írásbeli parancsát hozta, mely szerint a foglyok azonnal szabadon bocsátandók.”

A tömeggyilkosság és módszere olyan brutális volt, hogy az megrázta az ország közvéleményét, és Jókai két művében is megemlékezett róla. Idézet az „Egy az Isten” című regényből: *„Többet mondok! A napokban a vácai dászkál, aki a Brády-család kiirtásában vezető volt, társaival együtt keresztüllovagolt Brádon. Mikor a Körös hídjához ért, mely a két Brády-kastély között elvezet, a lova levetette, és halálosan összetaposta. És a brádi oláhok közül egy sem engedte meg, hogy a haldoklót házába bevigyék; mind ajtót zárt előtte. Utoljára az útitársai kénytelenek voltak ugyanazon elpusztított Brády-kastélyba vinni be az összezúzottat, melynek lakóit ő tette holt emberekké, s reggelre ott adta ki a lelkét.”*

Jancu menlevelet adott a Brády családnak, mivel jogászhallgatóként bejáratos volt a Brády házhoz. Sajnos a lázadók a kúriát felgyújtották, aminek következtében minden korábbi oklevél megsemmisült. E két lázadás a fő oka annak, hogy az Érchegység magyar templomai ma szinte hívek nélkül árválkodnak. Horea, Closca, Crisan és Jancu ma Romániában nemzeti hős, utcák, terek iskolák stb. viselik e négy tömeggyilkos nevét. Pedig a lázadók pogromokat vezettek magyar és szász családok ellen, és nem a magyar katonaság ellen harcoltak. A honvédség csak az atrocitások után érkezett a térségbe véget vetni a tömeggyilkosságoknak.

A történelmi áttekintés után térjünk vissza a vizsgált korbá. Brády Atala még serdülő lányként végezte el a Kassai Női Gazdasági Iskolát. Arról, hogy itt mit tanultak, édesanyjának írt leveléből idézek (A helyesírással Atala mindig hadilábon állt.): *„Istennek segítségével megkezdtük a főzést...Máma volt az első franczia és angol óra is...Máma dagasztottam kenyeret, már 5 órákor felkeltem...Kedden volt kötény varás, azután doktor bácsival el mentünk teniszezni...ha a mosókonyhában vagyunk, nem kellemes miderrel mosni...a második két nap mángoroltunk és vasaltunk...szeretek vasalni, de főzni jobban.”* Ebben az iskolában a középosztály leendő gazdasszonyainak mindent meg kellett tanulniuk a gyakorlatban, mert később csak e tudás birtokában vívhatták ki a cselédség tiszteletét. De itt megtanították a leányokat a kulturált viselkedés szabályaira is, mert ez később – házaszszonyként – a társasági élet alapfeltétele volt. 1906-ban pedig az akkor még zömmel magyar lakosságú és érzelmű Kassán Atala látta Rákóczi hamvainak hazahozatalát. Erről levelben emlékezett meg: *„Mi nem a zárdából fogunk nézni, mert azt mondta a nagyságos Főnökné, hogy az ablakokat kiadta a városnak...a miket a Rákóczy ünnepélyen láttam, azokat leírni költői ész kell, a mi nekem sajnos nincsen...nem is tudom álom volt-e, vagy valóság...láttam mint vonulnak el szemem előtt a szép kurucz vitézek...egyes vármegyék küldöttségei, Rákóczy és végre Zrínyi Ilona drága hamvai...mi a színház előtt állottunk...a küldöttségek között voltak olyan bundás oláhok, mind nálunk vannak...Itt küldök egy emléklapot...Rengeteg díszmagyaros volt a képviselők között...minden 10 lépésnyire egy csendőr állott...este a bácsival és nénivel el mentünk a világítást megtekinteni...városháza, megye háza, a dohánygyár, a püspöki palota és az Andrassy palota voltak a legszebbek...Az Andrassy piros és kék villany gömbökkel volt díszítve...nálunk 30 vendég volt elszállásolva, az ágyneműnket kegyesen átengedtük.”* Ma Kassa lakosságának – „hála a cseh Benesnek” – talán csak négy százaléka magyar!

Ifj. Kráner József és felesége az első világháború viharában

1914. július 28-án kitört az első világháború. Furcsa módon a lakosság Európa szerte kitörő örömmel üdvözölte a háborút. Kránerné július elején azt írja fiának Domanovicba (Hercegovina),

hogy „*általános mozgósítás van...az egész város tele van tartalékosokkal...esténként katonazenekar muzsikál, lelkes tüntetések vannak, a szerbeket mindenki utálja.*” A kis Szerbia könnyű ellenségnek

tűnt, de a nehéz terep, és a franciák által felszerelt kitűnő tüzérség miatt kemény ellenfélnek minősült. Kegyetlen küzdelem folyt, melyet ifj. K. József naplótöredékével érzékeltetnek, mivel a leveleket cenzúrázták. Augusztus 17.: „*A vidék gyönyörű, csupa erdő minden, kultúra semmi, mintha nem is Európában volnánk. Útközben találtunk saját hadseregünkbeli katonát holtan, teljesen levetkőztetve, s a mellébe egy cövek verve.*” Augusztus 29-én kelt naplóbejegyzése: „*A vidék itt mindenütt festőbbnél festőbb...Azt, hogy naponta csak egyszer étkezünk, már fel sem vesszük.*” Eredetileg 8 hadtest lett volna a büntető expedíció, de az orosz frontra elvittek ötöt, Montenegróban csak három hegyi dandár van, írja. Átkelnek a Drinán hasig érő hideg vízben, és szeptember 5-én lépnek szerb területre. Szeptember 9.: „*...veszteségünk borzasztó nagy...Novák generális is megsebesült...kevés a tüzérségünk...veszedelmesebb ellenség, mint a szerb nincs, kiknek e mellett a tüzérségük elsőrangú, mint a szerű, s a legmodernebbül felsze-*

relve...Katonáink kitűnően harcolnak, s az a baj, hogy igen merészen mennek előre, a miért aztán meglehetősen a veszteségünk.” A fronton élés igazi arcát ifj. K. Józsefnek egy hazacsempészett leveléből ismerjük, melyet anyja leányának továbbított: „*Józsi Krupanjban van...a földbe beásott 2 méter széles, 4 méter hosszú pincze félélt és gerendákkal, deszkákkal, földdel befödette...ő főz ott, s jó meleget ad...mű küldtünk szélpárnát, s néki van pokróczka, köpenye, s mindenki irigyli a kényelmét.*” Ezekbe a körülményekbe ifj. K. János belerokkan, és ezért 1914 decemberében hazarendelik a szerb frontról. Felépülése után, 1915 júniusában, Prágába vezénylik, és július 9-én örömmel tájékoztatja a családot, hogy századossá léptették elő. Július 19-én levélben, Prágából kérte meg Brády Atala kezét. Lemberg visszafoglalásának ünneplését bátyjának így írja le: „*Tegnap itt nagy lampion körmenet volt...Az egyik zenekar, mikor a hadtestparancsnok lakásához ment a Rákóczi indulót játszta, ott megállva a Gotterhaltét, s végül a magyar Hymnuszt...A mi laktanyánkon ott leng az osztrák mellett a 10 méter hosszú magyar zászló is. Több privát házon is láttam magyar lobogót...csupa 4-5 emeletesek a házak s a lobogók majdnem földig érnek...*” Mindeközben Benes, a későbbi csehszlovák elnök, a Monarchia szétzúzásán munkálkodott. Ifj. K. József századost Prágából Nagyszébenbe vezényelték.

1916. augusztus 27-én Románia hadat üzent. Atala levele édesanyjához: „*Románia hadüzenetét hétfő reggel 1/2 3 kor tudtuk meg, a legmélyebb álomból nagy zajra ébredtem...eleinte úgy rémlett tűz ütött ki az emeleten...egy pár perc múlva kopognak, és egy ijedt hang mondja, hogy Százados úrnak jelentem alásan Románia hadat üzent. Már az előbbi tűztől való ijedség és még ez ráadásul, de engem egy olyan reszketés ért utol, hogy táncolt velem az ágy, akár hogy uralkodtam magamon, nem sikerült legyőznöm idegességem, a hasam is úgy reszketett, hogy azt hittem, abortus lesz a vége... a segédtsízt jelentette, hogy el lett rendelve a hadkiegészítő áthelyezése Zalatnára...*” Ekkor Atalát a család sógorához menekítette, Pestre. Augusztus 28-án Brádról Atala Zulima testvére ekként ír Atalának Pestre. „*...éjjel 11 óra óta megkezdtük a harcot Romániával, s hogy a szurduki hidat felrobbantották. Rémm nagy az izgulás mindenfelé, a dévai hadkiegészítő ide jön...repülőgépet is fogunk látni...Hadi kórházunk is lesz...a megmaradt két szobát oda kell adjuk...Aradról már csak cenzúrázott levelek jönnek...nincs mit félnünk.*” Majd B. Anna: „*Megalakult itt is a polgárőrség, tata is az, de ő csak a tartalékon van, de az iparosok úgy járnak nálunk puskával karjukon, szallaggal fel és le az utcán...eddig nem lehetett csomagot küldeni...Petrozsényben nincs ellenség, úgy látszik félnek a bolgároktól és önként mennek ki. A menekült birtokosok is mennek vissza a marhákkal. A muníció, katona, ágyú, trén folyton jön. A vasúton egész nap rakodót építettek. A fiú iskolába a dévai kórház van. Brádon egy csepp petróleum sincs.*” A románok ellen a németek a francia frontról csoportosították át erőket. „*Rengeteg német vonat megy Erdélybe, s mint ők mondták, a Vogézekből hozták...őrült nagy a drágaság...Rémesen nézek ki, már mindjárt egy hete, hogy nem borotválkoztam*”, írja József feleségének szeptember 4-én Szeghalomról. (Zalatna helyett ide került az parancsnokság.) Ifj. K. József első géppel írt levele szeptember 17-én kelt: „*Hallottam, hogy Brassóban, amikor az*

oláhok bejöttek, elvittek 50 tonna összegyűjtött rezet, és elhajtottak 2 ezer disznót. Így lehetett ez mindenütt, ahova ők bejöttek.” Szeptember 23-án Brádyné, hogy a cenzúrát kikerülje, Szarvasról juttat el leányának egy hosszú levelet Budapestre. A rendes menet szerint a leveleket Brádról Aradra küldik, majd Kolozsvárt cenzúrázzák, ha véletlenül leragasztják, eltépi, írja. Továbbá: „...*hál istennek Hunyad megyében nincs már oláh...a főispán és Csulay voltak Petrozsényben...míg benn voltak, mindent megettek és pusztítottak, de a bányának nem lett nagy baja...most a Szurdokon túl rohannak a frátyék és Madelsbach kegyetlenül akasztatja őket és bosszulja meg a 48-at...Brassó és N. Szeben újra a mienk!*” Német segítséggel a románokat kivertük Erdélyből, sőt Bukarestet is elfoglaltuk. Románia ekkor békét kötött a központi hatalmakkal, ezzel azonban elvesztette a titkos francia-román egyezményre alapozott Erdélyre való jogukat.

A betörő románok elől a magyarok – emlékezve 1848-ra – menekülni kezdenek Erdély védettebb részei felé. Brádyék is befogadtak menekült családot. Némelyek Erdély elvesztésének felmerülő réme elől Magyarország felé húzódtak. Erről Brády Albert, Atala édesapja így ír vejenek: „*Magam legutolsónak mennék, de azt hiszem arra hetek múlva...a hogy bejöttek, úgy ki is fogják hordani magukat az oláhok...Itt nagyon mozgalmas katonai élet van, s ijedség szinte nagyobb az oláh intelligenciában, mint a magyarnál. Magam végső esetben állataimmal, s vagy négy kocsival egy aradmegyei faluba fogok kocsikkal menni, a hol már értesítve lesz egy gazdaság és várni fognak....Sok a dolgom, katonáéknak napról napra szénát-szalmát kell, vitessek, de legalább így valami pénzhez is jutok rosszabb időkre. Ez idő szerint itt Hunyadmegye legbiztosabb helye.*”

1916-ra a szembenálló felek belefáradni látszanak a háborúba, különösen a nélkülöző hátországok. Ebben a légkörben Benedek pápa is megpróbált a harcoló felek között békét közvetíteni. A béke után sóvárogva Atala tizenhat éves Olga húga a következő verset írta cím nélkül:

*Ismét itt van egy háborús karácsony,
a harmadik, mi hozzánk jött megint,
de most a földi béke egy sugára
az, mely felőle ránk mosolyogva int.*

*Nem hoz, mint régen annyi ajándékot,
nem is kell olyan ajándék nekünk.
Ha békét hozna, akkor volna máma
gazdag, megáldott, boldog ünnepünk.
A friss fenyőt, mely kedves illatával
betölti most is a meghitt szobát,
ma kisebb pompa díszíti, de zöldje
felénk zengi a reménység szavát.*

*Oh, ajkunk is legyen ma csendesebb és
ne szóljon mást, csak buzgó imát,
hogy aki égnek és földnek királya,
s ma hozzánk küldi megváltó fiát:
terjessze áldón e feldúlt világra,
terjessze áldón felénk szent kezét,
s hozza el miránk a diadalmas,
fölemelő szent béke ünnepét.*

Hátországi szolgálatok után, 1918 július 31-én, ifj. K. József századost a francia frontra, Verdun közelébe vezénylik. Itt érte a központi hatalmak összeomlása. Hazatérte után meséli el hazatérésének körülményeit a francia frontról, internálását, valamint repatriálását. „*A francia frontról 1918. X. 28-án kórházvonatra tettem két oldali tüdőcsúcshuruttal, az aradi kórházba utalva, s a forradalom kitörése napján érkeztem Budapestre, mely alkalommal szerzett impresszióimat nem írom le, mert az*

hosszadalmas volna. A körülményeket látva siettem Brádra, hol családom tartózkodott, tekintve, hogy feleségem családját az oláhok már két ízben kiirtották, hogy legalább feleségemet és gyermekeimet megmentsem. Brádra érkezve láttam, hogy a fenséges nép rabol és senkinek, még a csendőrségnek se jut eszébe, hogy azt akadályozzák. Így a csendőr szakasznál a parságot (parancsnokságot) átvettem, a rendet fél nap alatt helyre állítottam, s a nemzetőrséget megalakítottam, mire a további vezetést a csendőrszakasz parnoknak átadtam, családomat pedig Nagyváradra szállítottam. Itt felhívott Martinovics alezredes, a kolozsvári vasútvonalnak parancsnoka, hogy jöjjenek hozzám dolgozni, mert egy tiszt hiánya van. Így hozzám mentem, és ezen beosztásomból élveztem a kommunizmust, míg az oláhok a várost is megszállták. Ez a hajsza persze nem használt egészségemnek, s ennek dacára 1919. május 4-én fogságba hurcoltak az oláhok, s Brassóba a Fellegvárba zártak, honnan apósom és Széchenyi püspök közbenjárására 6 hét múlva kiszabadultam, s Brádra internáltak, hová időközben családom is visszatért. Internáltságom alatt persze még a szomszéd községbe sem volt szabad mennem, minnek az volt a célja, hogy az oláh hadseregbe való belépésre kényszerítsenek. Ezen idő alatt gyermekeim száma háromra emelkedett. Brádon addig voltam, míg a meglevő vagyonomból tartott, s azután 1920. IV. 15-én kiszöktem, s már május 2-án nyilvántartó tiszt lettem Tamási községben./:Tolna megye:/, hová családom VIII. 18-án szintén kijött. Azóta itt vagyok ebben a megyében, s jelenleg az ng. főnöke Szekszárdon, minden vagyonomtól megfosztva, teljesen a fizetésre utalva...úgy hallottam, hogy a forradalmak alatt Popescu meg akart gyilkolni.” A Brádra történő áthelyezésben segített a brádi román intelligencia is.)

A nagyváradai körülményekről Atala ekként számol be szüleinek: „...mindent magam kell végezzek, fa hordás, tűz csinálás, vízfordás, a mindennapi mosás a gyermekekre, 2 szoba takarítás, mosogatás, vacsora csinálás, stb. Nóri (Atala testvére) alig győz a gyermekekre ügyelni, aztán még hozzá ez az én állapotommal járó folytonos émelygés (harmadik gyermekével terhes). Kosztot és ha néha tejre szert teszünk, egy katona hozza el. Még most is egy kis lavórba fűrésztöm a gyermekeket...Holnaptól nincs kenyérünk, eddig a Julcsa nénitől kapott kenyérjegggyel vásároltunk kenyeret, de most csak a Mamáéktól hozott liszt pislog reám szomorúan és várja, mikor dagasztok belőle kenyeret...Nóri ismét spanyol volt...elhívtünk egy jó orvost...prizniczet, kinint és hajtot rendelt, a feje fájt nagyon a láztól...Jóska...Kolozsvárt is megjárta, másnap Brádról lejöve úgy tönkrement ez alatt a pár nap alatt, hogy olyan a kinézése, mint amikor a frontról haza jött. Most itt akar jelentkezni, de bizony nem engedem, míg teljesen helyre nem jön...Lapot mióta eljöttem hazulról egyáltalán nem olvastam, annyi az én nyomorúságom, mi izgasson, hogy nem vagyok képes lapot venni a kezembe, mert akkor egész nap bögnék...A jó Isten áldja meg Mamáékat, kerítsenek egy cselédet, mert úgy érzem nem sokáig bírom ezt a strapát, s ha megbetegszem igazán nem tudom ki csinálja ezt helyettem...jobb lett volna Brádon ülni a fenekünkön, vagy Pestre menni...Brádot is megszállják az oláhok? Liszteket kéne eldugni, nehogy elrekvirálják...sokat siratjuk a brádi tejet...csak egy szobát fűtünk.”

A brádi internálás alatt álló ifj. Kráner József 1920. április 15-én kiszökött Magyarországra. Húga levele Atalának: „Úgy búsulok, hogy Jóska nem jött el búcsúzni...A kicsi kereszt leányomat megkereszteltétek?...Sokat törtük a fejünket, hogyan lehetne a holmitokat elszállítani...mindent Brádra kéne szállítani, hogy onnét aztán egy kitelepítő vonattal vinnétek el a holmit. Erre a célra meg nem nehéz vagonot kapni...várni kell a magyarországi kocsikra is, mert az erdélyi kocsik csak Váradig mennek...mindent átvagoníroznak...a váradai holmikhoz hozzá lehetne csatolni...A kolozsvári holmik egy részét el kéne csakugyan adni...együtt kéne kiválogassuk...Még Türebe is vannak holmik.” Atala a gyermekekkel augusztusban repatriáltatta magát. Ifj. Kráner József Kontz tábornok segítségével kap állást Tamásiban, a népgondozó hivatal vezetője lett. Ez polgárinak álcázott katonai szervezet, mivel a trianoni béke a fenntartható katonaság létszámát maximálta. Három hónapig a család vagonban lakik, egy félreeső vágányon. Beköszönt az ősz, hideg van. József kétségbeesésében azzal fenyegeti meg a község főjegyzőjét, hogy ha 3 napon belül nem kapnak lakást, „lelővi, mint egy kutyát.” Másnap lakáshoz jutnak. 1920. augusztus 16-án keletkezett a következő bírósági végzés: „Kráner József tamási nemzeti hadseregbeli nyilvántartói százados Erdélyből menekülve Tamásiba öt tagú családjával itt vagonban lakik...ezért azon kérelemmel fordul a bírósághoz, hogy a bíróság lakásul

engedje át neki a földszinten levő négy helyiséget, mely közül kettő eddig is üresen állott...magam részéről azt véleményezem, hogy Kráner százados úr kérelme teljesíthető, miután nevezett százados most lehetetlen helyzetben van, és a wagonban való lakás úgy reá, mint családjára nézve tűrhetetlen állapotot jelent. Kir. járásbíró Szekszárd” Helyzetükről 1920 novemberében József ekként számol be a Brády családnak. „...jelenleg nincs cselédünk...míg meleg volt...óvodába jártak...de mivel nincs téli ruhájuk, bizony most haza szorultak...Fizetésem elég szép, mégis éppen hogy kijövünk vele...Ruházkodásról szó sem lehet...Rend van az országban, mint azelőtt, majdnem biztosra lehet csomagot, pénzt küldeni...A fehér terrorról szóló hírek mind valótlanok, sőt a zsidók most is épp úgy grasszálnak, mint a háború alatt. Optimista hírekre ne adjanak semmit, a mi Erdélyt illeti, mert azok mind tendenciózus ámitások. Tata ne adjon el semmi földet többet, mert a fekvőség a legbiztosabb tőke...Lakásunk áll két elég nagy szobából...Még csak a Nagyváradon maradt holmikát szeretném látni, de ki tudja mikor...”

Erdély leigázása

Brády Albert 1919. január 12-én, a Váradon élőkét ekként tájékoztatja az eseményekről. „Itt már egész vonalon átvették a románok a közigazgatást s a vezető főbírói állásokat, alispán, főispán be is töltötték...Sajnos odaát a hon-haza fővárosában vigasztalanabb a helyzet, mint valaha, s félek az újabb forradalomtól. Ebből a szempontból szinte megnyugtatóbb az általános megszállás, mely alól, mint olvasom Arad és Várad sem vonhatja ki magát. A lányoknak már csak azért is jobb volna haza jönni, mert nem kerülnének pénzbe, mert másfél hónap alatt 1400 kor.-ba kerültek.” A románok már a leendő határt is gyorsan és hermetikusan lezárták. Magyar szellemi terméket nem engedtek be, a leveleket cenzúrázták, a hírlapokat elkobozták, a magyarságot pedig ahol csak lehetett, megalázták.

A Magyar állam végelgyengüléséről, a közrend felbomlásáról és a megszállásról Brády Albert és neje több levélben tájékoztatja Atalát. „Mióta elmentetek, a vidéki fosztogatások tovább folynak. A napokban a czebei központi szeszfőzdet mindenestül szét hordták a helyi és szomszédos falvak parasztjai, mint egy egy millió kárt okozva. Ribiczen Kozmáékat fosztották ki tegnap, a czebei oláh papot is kikezdték már, s a templomba be sem bocsátják már, s figyelmeztették a gyors távozásra. Másfelé is folynak ezek a dolgok. Dévát tegnap romániai katonák szállták meg. Tegnap a román nemzeti tanács elnöke közölte velem, hogy dicső nemzetőreinkben nem bíznak, folytonosan követelöznek, s magánházaknál erőszakoskodnak. Ez arra bírta őket, hogy mai napon 3 tagot Szebenbe küldjenek azzal a kéréssel, hogy ide mihamarabb reguláris megszálló katonákat küldjenek, és fegyverezzék le a ide való és vidéki román nemzetőröket, és tartsák fenn az élet és vagyónbiztonságot; ehhez a magyarok hozzájárulását is kérték, s én a dévai kormánybiztos megkérdezése után, ki szintén helyeselte, a nemzeti tanácsunk nevében hozzájárultam, így pár nap múlva lehet, hogy lesz romániai, esetleg francia megszálló katonaságunk...Ma Czeben Jancu sírjánál ünnepélyeket rendeznek, ahol sok ezer ember lesz jelen, csak meg ne bolonduljanak...Az előbb sok szekéren vonultak ki Brádról a nemzetőrök zászló alatt, a román himnuszt énekelve...Az én kocsimat is elvitték persze. Velem különben most is megkülönböztetett előzékenységgel tárgyalnak mindenről. Ma a főbíróhoz távirat jött a Kormánybiztostól az összes fegyverek (igazolvánnyal bíró is) azonnali beszolgáltatásáról, mit ha nem teljesítve, haditörvényszékkel fenyegetik. Én is el kell majd búcsúzzam fegyvereimtől.”

A román nemzetőrök önkényeskedéseiről és a megszállásról a máskor szépen fogalmazó Brádyné zaklatott stílusú levélben számol be Váradon levő leányainak. „Kedves távollévőim!...sem vonat, sem távirda, közlekedés nincs innen...A román katonák nem tágítanak Brádról, sőt Körösbányát is megszállták, nem törődve a demarkacionális vonallal, és bőszen énekelve rukkolnak ki a szétszedett gépfegyverrel hátukon a városnak produkálni, hogy mily hatalmasak – a tisztok pedig már többeket megszólítottak, hogy románul beszéljenek és nem magyarul. A nemzetőrök a Szántó és Göbbel leányokat támadták meg, és szidták őket, hogy románul tanuljanak meg, ha nem tudnak eddig, és ők is fáták (leányok) és nem dumnyisarák (kisasszonyok), eleget hencegtek!...A Göbbel lány a vőlegényét kísérte ki a testvéreivel az állomásra d. u. 6 kor...jött egy tiszt és egy pár szuronyos baka és

bekísérték őket a váróterembe, a hol 3 órán keresztül tartották őket, és szidták előttük magyarságukat. Tegnapelőtt pedig Gligornál szólította meg egy tiszt, hogy beszéljen oláhul, erre ő nagy mérgesen vissza felelt, hogy ő nem tud, és úgy beszél, a hogy neki tetszik, mert neki nem parancsol senki. Szerencsére mellette volt a Golda lány és ő erősítette meg, hogy nem tud jól beszélni románul. Ilyen piszkok...A napokban jöttek újabb román katonák, azok éjjel erővel felnyitották a Lajosné nagy kapuját, és az istállóba beállítottak lovakat és a konyháját felnyitották reggel, hogy ott aludjanak. Nálunk sütő kemencénél az alsókonyhán felállítottak egy kis kályhát, oda tettek 3 ágyat, egyet keresztbe a kemence szája elé, már hetek óta ott tanyáznak, kárt nem igen észlelünk.”

Január 29-én keltezve Brádyné csempészve juttat ki hosszú levelet leányainak Nagyváradra, amiből képet nyerhetünk a közállapotokról. Levele Atalának: *„Zseni Babucitól (Brádyék nevelt leánya) hozott egy szomorúan érdekes levelet. T. i. felhivattak 16 úri embert a városházára, közöttük Csulay, Apáthy, Leitner főszerkesztő Lázár Farkas stb. és megtiltották, hogy elutazzanak, vagy a lakásukból kimozduljanak, vagy vendégeket fogadjanak. Szuronyos ór van házaik előtt, minden másod nap kell, jelentkezzenek a román nemzeti tanácsnál, vagy a rendőrségen, szóval úgy állnak, mint a kolozsváriak – ki tudja mikor jön sor a mi férfiainkra is Brádon, a mitől Isten őrizz!...Farkas mint egy örült sírva jár egyik szobából a másikba és kétségbe van esve! Kaptak végre Aradon egy 5 szobás szép lakást...és most mindennek vége – a megye házat őrizet és engedéllyel el kell hagyni, és Konczékhoz költöznek további őrizet alatt...Zámon minden postát kidobnak a kocsikból...kiverék Petrozsényből az oláhokat egészen és ezért, meg Csucsáért dühösesek...Babuci azt írja, hogy a malommal szemben...az erkélyről látta ma, hogy vagy 10-12 ágyú van felállítva, és egy csomó ló mellette...azt írja, hogy jönnek a szerbek, és akkor lesz nekik és a románoknak is hadd el hadd! Nem szeretnénk, hogy most a lányok jöjjenek...én is féltem az öreget és mondtam neki, hogy azzal az ürüggyel, hogy a leányok után megy, kérjen engedélyt és menjen Aradra...Hessznek azt mondták, ha elmegy, többé vissza ne jöjjön, mert egy megjegyzett ember. Körösbányáról lehet engedély nélkül utazni, de Gurahoncig a gárdisták fel-fel tűnnek és kérik az engedélyt és ismernek, mert idevalók, s azért vigyázni kell az úton is, hogy mit beszél az ember minden perczen. Most az első bolshevikot várják, és a piac közepén akarnak 50-t adni réá és nem 25 öt. Állítólag nem tudják kibírni, a nők elájulnak a 10-nél és a többit egy hét múlva kell kiállják; a férfiak is megfekszik, de még nem volt ott senki ösmerrős, hogy igaz-e? Nagy szigorúság van Déván, a Kasinót elvették...Árpád...Azt mondja egy percben, hogy mind a négyen menjünk el, másik percben épp ő nem akar...a vége, hogy ötöt nem bántják, és ő nem hagyja itt a vagyonát! Egy része a katonáknak elment a napokban nagy izgatottan...tiltják a levél vitelt is, pénzt sem szabad sokat vinni magával, míg a jövőknek az újság papirosát is elveszik, ha valami bele van csomagolva, nehogy Aradról behozzanak cenzúrázatlanul, vagy ők is félnek valamitől, van a levegőben valami füstszag...Március 1 én életbe lép a lei pénz, és mint hallom, ma dobolták, hogy a 17 évesek jelentkezzenek, talán soroznak! A nagy világban pedig remélik, hogy itt minden megváltozik!”*

Brádyné levele Melánia leányának: *„Nóríka és te is írtatok az oláhokról, pedig izentük Lajos bácsival, hogy ne említsétek őket, pláne, mint Nóri, hogy bűdösök...az ki volt cenzúrázva, hogy adja Isten minél később jöjjenek ide a bűdösök, de keresztül lehetett olvasni, úgy is oda volt írva censura Romana. Ezért majd mi kapjuk a 25-t, ne számázkodjatok! Lapokat 5 napja nem kapunk, elégetik, v. eldobják...A vonat cammogva Aradról 12 órát jön...Ma pedig az a hír járja, hogy minden tisztviselő menjen el, mert ha Aradon verekedés lesz, vagyis harcz, hát internálják őket...elutaztak Pestre, és mivel nem szabad magukkal csomagokat vinni, több rend ruhát vettek magukra, pláne az asszony, a férjének minden fehér neműjét magára vette...ha igaz, hogy ki kell ürítsék a megszállott területeket, rajtunk töltik a bosszújukat majd, attól félünk...Apádat féltjük és az urakat, szegény beteg Berdét is, nehogy elvigyék...vagy kifosztanak mindent mérgükben...A táviratokat is cenzúrázzák...nőknek szinte lehetetlen utazni, oly nagy a tolongás, hideg és tolvajlás van. A földön ültek pokrócon, s majd megfagytak...most puskaporos a levegő, Csucsá vissza vevése és petrozsényi kudarcuk után.”*

Február 17-én B. Zulima Szántó nevű ismerőse így számol be az aradi és brádi helyzetről Aradról, a cenzúrárt kijátszva: „...ott már jó néhány hete a román reguláris csapatok vannak. Semmi különös nem történt Brádon a legutóbbi napokig. Teljes rend van. A hangulat természetesen nyomott, de a jó magyarok igyekeznek ezt leplezni és amint hallom, meglehetősen sűrű összejöveteleket rendeznek búfelejtésre. Január végén hirtelen lehivatott a Direktorom, mert alkalom kínálkozott arra, hogy a körösbányai haldokló adóhivatalnál egy kis hátralékos pénzemhez hozzá juthassak...A Brádra való eljutás meglehetősen könnyen sikerült, de a legnagyobb meglepetésemre, Aradra vissza már nem akartak eresztetni. Nagyon kellemetlenül jártam volna, ha Borda igazgató ki nem segít. Személyével és vagyonával kellett garantiát vállalni azért, hogy én vissza jövök Brádra...A közlekedés megszokásának oka, hogy a románok az utazás és a szállítások elé akadályokat gördítettek, és igen gyakran történtek az állomásokon kisebb-nagyobb incidensek. Az Acsev (Arad és Csanádi Egyesült Vasutak) kezelő személyzet kijelentette, hogy addig nem vezetik a vonatot Borossebesnél tovább, amíg a teljes rendet és szabad utazást a románok nem garantálják...Szíves marasztalásukat előre megköszönve várjuk Aradon a helyzet tisztulását annál is inkább, mert úgy hallatszik, hogy szépen meg fogják kérni a románokat arra, hogy méltóztassanak egy kissé hátrább húzódni. Már Nagyhalmágyig el is jutottak a mieink. Itt Aradon a legnagyobb rend uralkodik. Igazán alig vesszük észre, hogy idegenek ülnek a nyakunkon, legfeljebb a lányok szeme villan fel egy-egy fess francia tiszt láttára. Nem is volna semmi baj, ha úgy tehetne az ember, mint a struc, és nem kellene látnia olyan dolgokat, ami elfacsarja a mi keserőséggel amúgy is átítatott szívünket. Ez a folytonos és éveken át tartó bizonytalanság és kétség szinte megöli az ember lelkét. El vagyok készülve a legrosszabbra is, és így talán kellemesen fogok csalódni.”

Brády Albert dátum nélküli, 1921. körülinek tűnő levele arról az állami politikáról számol be, melynek célja a magyarság helyzetének ellehetetlenítése volt. „Most, hogy már valahogy kijuthatok hozzátok, pár sorban én is közlöm veletek keserveimet, illetve azok csekély részét (hosszú lista az áraktól)...itt még drágább minden valutáris alapon, mint a Jóska által közölt árak...Ezek következménye, hogy a múlt évi naplóm lezárva, 27 ezer lei több kiadásom volt, a legszerényebb és legtakarékosabb élet mellett. Pedig a bevételeket is forszíroztam sok fa eladással...lőistállómban ma is csendőr lovak vannak, s az ígért évi 500 lejt két éve nem láttam. Legelőim, kaszálóim katonalovak közprédája. Erdőket lopják, termés a munkás hiány és drágaság miatt alig lehetséges. Pénzünk felét a beváltással elvették, s a vissza tartott 40 százalékot még mindig ígérik. Talán tavasszal megkapjuk. De legtűrhetlenebb az a modor, amellyel bennünket, magyarokat kezelnek, akárcsak a bélpoklosokat. A hónapok óta kért útlevelet protekciók mellett sem kaptuk meg máig sem, mert nincs a protekciónak – nyomtatványa. Talán márczius elején kijutok én is hozzátok, s akkor bővebben referálok mindezekről... Iskola épületünket, mely a ref. egyház telekkönyvi tulajdona, ma is román iskolának használják, s a ref. iskolát egy bérbevett szobában tartjuk fenn. Az állami polgári iskola palotája pedig most román gimnázium, és polg. leányiskola célját szolgálja....Feltételezve az állapotok rosszabbodását is, de a maiak mellett is felmerül az a kérdés, hogy nem-e jobb volna rendre mindent értékesíteni, s a pénzt kivéve ott beváltani, esetleg vásárolni kisebb birtokot, vagy egyebet? Az ingatlan árak itt is magasak, s azt hiszem, hogy összes vagyonomat 6-800 ezer leivel lehetne értékesíteni, a mai 4-5 millió magyar koronának felelne meg...Úgy fáj a lelkem már utánatok, s kis unokáim után, az este is mind az arczépekkal társalogtam. Egyáltalán sehová se járok, csak a dolgaim után.”

Letörve a trianoni békétől és testvére, a húsz éves Olga halálától (TBC) Brády Anna 1921-ben több levelet ír Atalának Tamásiba. „...örök idők óta írásotokat nem láttuk. Egyetlen levelet kaptam...az a perc, óra v. nap, amikor gondolkodik az ember, kínok kínja, egy örült gyötörődés, amelyiknek nincs megoldása. Igazán kálvária az életünk, s csak azon csodálkozom, h. mily örült erőnk van...a mamát végtelenségig tudom csodálni, hogy, hogy tudja túrni a csapást, s még tud jó lenni, még tud Isten féltő lenni, tud hinni. Szegény Olgánk halála után mind avval bíztattuk, h. ne hagyja el magát, mert Zulihoz ki kell menjen, Zulinak szüksége van reá...útlevelel 3 hónapja van már leadva, és nem tudjuk kézhez kapni minden protekció dacára. Pedig Tata Dévát én Aradot folyton járjuk...Aradra mentem, h. határátlépést szerezzek, s ha azt nem kapok, úgy repatriálni akartam magamat...aláírás végett

Váradra kellett menjen Mama...onnét ismét küldték Aradra, onnét ismét másfelé, úgy h. 2 heti barangolás után elhatározta hazasétál...elköltött 800 leit...tata, mama ideges, s én nekem a régi idegességem szelíd birka türelem volt a mostanihoz...sírva kelek, sírva fekszem... szegény fiatal kis piros Olgánk itt hagyott, nincs lelkerőm...Pedig annyira türtőztetem magam, h. legyen erőm ehhez a 2-3 hónaphoz, aztán kimegyek... ”

A kiutazás nehézségeiről és a kisebbségi sors lélekölő hétköznapjairól 1921 márciusában Anna így ír Atalának. „...oly boldog voltam, hogy tatának is sikerült kimenni, hisz annyira vágyott, de most rémes lesz a haza jövés...szegény letett arról a gondolatról, h. kimenjünk innen. Borzasztó az a tudat, h. oly örült nehézségeken keresztül csak lehet hozzátok jutni. Kíváncsi vagyok, mikor jutok ki, ezen a héten kezdem el a kálváriámat, tán áprilisba kijutok...Szegény Olgánk sírjához sem tudok gyakran járni...az idő csöppet sem felejtet, hanem napról napra mind őrijítőbb az a gondolat, h. eltemettük azt a viruló leányt, kibe annyi életkedv volt. Higyjétek el, élek gondolkodás nélkül, s így még nem bolondulok meg...Borzasztóan fáj, h. Ati te is oly szerencsétlen vagy, s cseléd nélkül húzod az igát...s rátok gondolok, érzem nagy bűnöm, hogy panaszkodom.”

A családban hárman írogattak verseket Brády Albert, és két leánya. Brády Nóra versei jól szemléltetik a magyarságot a XX. században ért csapásokat. Az első versben sajnos néhány szót nem tudtam biztonsággal elolvasni, és ez értelemzavaró. E bizonytalan olvasatú szavakat ariel betűvel írtam.

A hódítók

*Itt ezer vad tűzzel élednek a vágyak,
dús lángalobban régi gyűlölet.
Künn hódítástól ittasulva járnak
uralkodásra vágyó emberek.
És felölté mind az ünneplő köntöst,
úgy érzé, rája ragyogott a nap.
Itt felhalmozott tűrés, szenvedés közt,
egy eltemetett szikra lángra kap.
Mint terjed, izzik – s önáluk a szélvész,
az egyre szító, lázító erő.
Mi hosszú éve óta vérünk szívta
lángra szított, most tör mind elő.
Mint terjed messze – terjed egyre jobban,
sok eltemetett tüzes indulat.
Künn paraszt módra, az utca porában
táncolnak részeg, hódító urak...*

Brád 1918. oláh ünnep.

Vége, 1921-ben, Brády Nórának sikerül Magyarországra utaznia, ez alkalommal írta az alábbi megható verset:

A határon

*Magyar zászló, magyar nóta,
magyar paraszt magyar szója...
A határon, hogy leszálltam,
s magyar földre lépett lábam;
megreszketve térde rogytam,
lehajoltam –, megcsókoltam.
Erdélyből jött fáradt vándor,
hontalanul bolygó madár:*

*magyarok! Mi sírva nézzük,
nemzeti szín magyar határ!*

*Csodát látó két szemembe
örömkönnök csillogása,
fülemben még Erdélyország
meg nem szűnő zokogása...*

*Pillanat csak –,s hitvallásom,
Erdély, tefeléd kiáltom:
hiszek Istent, hiszek hazát,
hiszem már a feltámadást.
Ha van Isten –, van igazság,
magyar lesz még Erdélyország!*

Békéscsaba, 1921.

Erdély bekebelezését a magyaroknak is ünnepelni kellett, Romániában 3 napos munkaszünet volt a koronázás alkalmából. „*Most tanulták be (ifj. Brády Albert és iskolatársai) a koronázásra a himnuszt a dalárdájukkal...a mi házunkon is leng a zászló, 3 estén világitani kell az ablakokat*”, írja Brády Albert Ataláéknak, Tamásiba. (Ferdinándot 1922. október 15-én, Gyulafehérvárott koronázták.)

Családi emlékek keresése Erdélyben és Felvidéken

2008 nyarán feleségemmel, sz. Iklódy Atalával és Ákos fiunkkal (1982-) Hunyad megyébe látogattunk négy céllal. Meg akartuk keresni a volt Brády kúriát, a Brády család sírboltját a brádi református temetőben, a tizenhárom mártír sírját Körösbányán és a tömeggyilkosság helyszínét. A körösbányai ferences kolostorban szálltunk meg, nekem Böjte Csaba testvér gödrösen kifeküdt ágya jutott osztályrészül. Körösbánya jellegtelen kisváros, kinézetre inkább falu. Itt halt meg az érchegységi magyarságra és a Brády családra nézve gyászos emlékü Avram Iancu, akinek emléklét két szobor, egy emlékmű és múzeum őrzi. A magyarság hajdani erejét a középkori eredetű monumentális katolikus templom és kolostor, és a XIX. sz. végén épített, de mára – a 2002. évi renoválás ellenére – erősen romos református templom, valamint a két felekezet meglehetősen nagy temetője tanúsítja. Ma e városkában alig élnek magyarok, katolikus misére legfeljebb öten járnak.

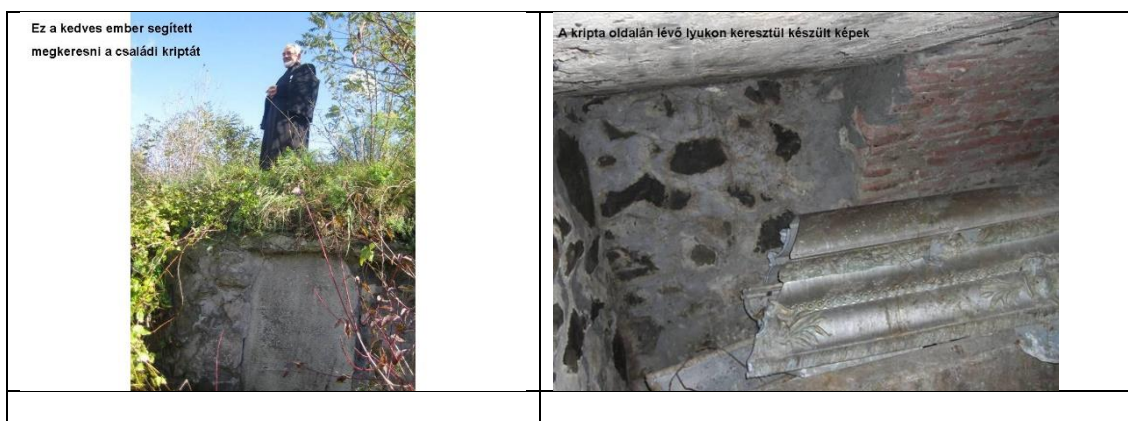
Mivel nem volt helyismeretünk, Brádon elmentünk a kis katolikus templomba misére. Itt megismerkedtünk Baráth Gusztávval, aki sok hasznos tanáccsal látott el minket. Még ebédre is meghívott, bár a helyzet kissé feszélyezett volt, mert román feleségével nem tudtunk beszélni. A kitűzött célokból maradéktalanul csupán egyet értünk el, a volt Brády kúria megtekintését. Viszont a többi cél tekintetében olyan tapasztalatokat szereztünk, melyek a későbbi kutatók számára hasznos lehetnek.

Az alábbi két képen a családi kúria látható 1890-ben és ma. A szociális otthonként működő épületet felismerhetetlenségig átalakították és teljesen körbeépítették. A jobboldali képen látható lépcső felett volt a timpanon. A hajdani cím Hunyadi u. 17, ma, talán gúnyként, Horea utca. Horea volt az 1784-es román lázadás egyik vezére, aminek tizennyolc Brády esett áldozatául.

A mellékelt képen a brádi református temető bejárata látható. A sűrű cserje miatt eredménytelen kísérletet tettünk a családi sírbolt felkutatására. Ágvágó olló és megfelelő munkaruha nélkül itt minden keresés reménytelen. A magyar lakosság vésszes megfogyatkozása miatt talán ez a legjobb állapot, mivel a síremlékeket nehéz megromgálni, és a sírköveket nem lehet elvinni és beépíteni valamilyen épület alapba. A fényképen Bartha Pál látható.

Az alábbi, baloldali képen a kriptá látható és az a pópa, aki segített Göczey Péternek, Brády Melánia dédunokájának feljutnia ide. A jobboldali képen a kriptában levő ércoporsó széle látható. A képek 2007-ben készültek. G. Péter írja: „Sajnos többször előfordultak már fosztogatások, most éppen a családi sírbolt mellett, Brády Anna és Böhm Pál nyughelyéül szolgáló sír volt szétrámolva. A családi nagy sírboltot - mely a temető legtetején egy hegyoldalba vájt folyosó - helyreállították, egy oldalsó lyukon befényképezve az ércoporsók maradványait is meg tudtuk örökíteni.”

A kriptához való feljutáshoz tanácsér célszerű megkeresni Göczey Pétert!

A Monastire domb a Körösbánya–Brád országútról nézve.

Nagy Ilona kalauzolásával Váka (ma Crisan) község felé vettük utunkat, ahol a családi emlékezet szerint a Monastire domb lábánál történt a tizenhárom Brády kegyetlen legyilkolása. A Monastire domb a Körösbánya–Brád közötti országút mintegy felénél található, az országúttól néhány száz méterre észak felé, Ribice (Ribita) község irányában. A Monastire dombnál az eseménynek természetesen semmi jelét nem találtuk. A domb lábánál egy ortodox kolostor épült.

A mellékelt képen a körösbányai református temető széle látható. A temetőt elborítják a cserjék és fák, lombtalan állapotban könnyebb lenne megkeresni a tömegsírt. Mivel reformátusokról van szó, nem keresztet kell keresni. Körösbányán elegendőnek látszik a református temetőnek a

régi brádi út felőli szélét alaposan átnézni, gúla alakú síremléket keresve. Érdeemes Jókaira is figyelni: „*Este felé érkezénk meg Körösbányára: innen rajta, az út mellett látszik egy hosszú sírhalom, sokkal nagyobb, mint közönséges sírhalomok szoktak lenni; egyszerű kőemlék áll előtte. Ez alatt fekszik a tizenhárom Brády.*” írja a „Regényes kőborlások” című útleírásában. (Vasárnapi újság 1854-1860.) A keresést segítheti a következő feljegyzés is: „*Az ezen helyre 1857-ben Brády András életben maradt Nina leánya, Gilyén Dánielnéáltal emelt szép sírkő felirata ez:*

*Ez sírhalma a Brády családnak
örök emlékére Brády Annának
Gilyén Dániel özvegyének,
a sokat, mindent vesztett nőnek.
Jó szülői, s családja egyszerre kiholt,
ez idő az 1848-i volt.*

1857. november 2.”

Utószó

A szöveg megértését segitendő adom meg a Brády család névsorát.

id. Brády Albert (1866-1945) és Kirinyi Zelma (1868-1940) felnőtt kort megérő gyermekei:
Melánia 1890-1969; Atala 1891-1933; Zulima 1894-1981; Anna 1898-1972; Olga
1900-1920; Nóra 1902-1979; Albert 1905-1984. Örökbefogadott: Balya Ibolya, Babuci.

Gyermekkorban meghaltak:

Andor 1893-1900; Viola 1896-96; Aladár 1897-97; Piroska 1903-03.

Ennyi gyermek ellenére Erdélyben ismeretünk szerint mára kihalt a Brády név.

Göczey Péter a következő távoli rokonokat kutatta fel:

Brády Zsombor Montréal; B. Attila Győr; B. Zoltán és fia, Márton, Magyarország.

Brády Ágnes, ifj. Brády Albert leánya, Erdélyben a Brády név utolsó viselője volt. Férje, Muresan György neves orvos, akcentusmentesen beszélt magyarul. Az erdélyi városok zöme még Trianon után is magyar többségű és kultúrájú volt, ezt Ceaușescu változtatta meg iparosítással és a Kárpáton túlról történő tömeges betelepítéssel.

Remélem, hogy történészként dolgozó Ákos fiam a családi levéltár megbízható őre lesz, és ha majd gyermekei egy kicsit nagyobbak lesznek, megkeresi nagyszüleim sírját Udica községben, Szlovákiában, és a Brády család kriptáját Brádon, valamint megtalálja a tizenhárom mártír síremlékét Körösbányán.

A mellékelt képen édesapám, Bartha Róbert, a kisudvai temetőben szülei sírjánál, 1966-ban. A képet én készítettem. A sírhely még néhány évig meg van váltva. Szlovákiában a megváltás ideje 10 év. Ákos fiammal 1995-ben voltunk itt utoljára. A két kisudvai temetőben nyugszik Irén és Gizella nagynéném, Valamint Gizi néni férje. Azért van két temető, mert Udica falu kis és nagy Udica összevonásából jött létre.

Telki, 2020. 05. 25.

Készítette: Bartha Pál (1943-)
Telki

Kapja: Móczár Gábor polgármesterhelyettes; moczar.gabor@telki.hu
Bartha Zsuzsanna (1969-)
Bartha Attila (1970-)
Bartha Ákos (1982-)